

ABBASİ DÖNEMİ TÜRK KOMUTANLARINDAN MUSA B. BOĞA EL-KEBİR'İN ASKERİ VE SİYASİ FAALİYETLERİ

THE MILITARY AND POLITICAL ACTIONS OF MUSA B. BUGHA THE ELDER WHO WAS THE ONE OF THE TURKISH COMMANDERS IN ABBASID PERIOD

Fatih GÜZEL*

Öz

Türklerin etkin bir şekilde İslam coğrafyasına dâhil olmaları Abbasilerin ilk döneminde gerçekleşmiştir. Askeri mezziyetleri ile meşhur olan Türkler, devlet yönetimini hegemonyaları altına alan İranlılara karşı denge unsuru olmaları için Abbasi ordusuna dâhil edilmişlerdir. Kısa zamanda Abbasi ordusundaki Türk asker sayısı on binlere ulaşmıştır. Türklerden oluşturulan orduya Hassa ordusu adı verilmiştir. Abbasi ordusunun vurucu gücünü teşkil eden Hassa ordusu, Abbasilerin ilk döneminde iç ve dış düşmanlara karşı mücadele ederek devlete büyük hizmetlerde bulunmuştur. Halife Mütevekkil'in 274/861 tarihinde Hassa ordusu komutanları tarafından öldürülmesiyle başlayan dönem, Abbasi tarihinin ikinci dönemi olarak isimlendirilir. Bu dönemde güçleri azalan halifeler, devlet yönetimine tamamen hâkim olan Türk komutanların isteği doğrultusunda yönetmek zorunda kalmışlardır. Türklerin devlet yönetiminde sultanı kırmak isteyen halifeler, Türk komutanlar tarafından tahttan indirilmiş ve öldürülmüşlerdir. Bu dönemin etkili Türk komutanlarından biri de Musa b. Boğa el-Kebîr'dir. Altı Abbasi halifesi döneminde askeri ve siyasi faaliyetlerde bulunan Musa b. Boğa, bu dönem içinde halifelerin hilafete getirilmesinde, azledilmesinde hatta öldürülmesinde etkin rol oynamıştır. Sadece hilafet merkezinde siyasi olaylara müdahil olmayan Musa b. Boğa, Abbâsi hilafetini korumak için dâhili ve harici düşmanlarla da mücadele etmiştir. Musa b. Boğa, askeri ve siyasi faaliyetleri ile Abbasilerin Samerrâ döneminin son yirmi yılına damga vurmuş büyük bir Türk komutandır.

Anahtar Kelimeler: Musa b. Boğa, Abbasiler, Türkler, Irak, Samerra.

Abstract

Soon after the first period of Abbasid Caliphate, Turks have started to take active roles and duties on Islamic territories. Due to their military power and ability, Turks have been preferred and placed into Abbasid army to prevent the targets of Persians who were trying to control over Abbasid state government. In a short time, the numbers of the Turks who were serving in Abbasid army increased over ten thousands. Then, a new group of soldiers, formed by Turks only, emerged and it was called as *Hassa* army. This new army brought Abbasid Caliphate many successful victories at battle field. In Abbasid Caliphate, the period, after that Caliph Mutawakkil was killed by an army which was called as *Hassa* and formed by Turks, has been recognized as second period of Abbasid Caliphate. In this era, Turkish commanders were able to entirely control the state government. The caliphs, in this age, due to the fact that they lost their authority and prestige, they had to rule the state by wishes of some effective Turkish commanders. However the caliphs who wished to drive Turkish commanders out from state affairs, were subjected to be murdered by those commanders. In this age, one of the famous and effective Turkish commanders was Musa b. Bugha the Elder. He served in the military and political affairs throughout six different caliphs' reign and through these durations he had determinative effects on the succession of the caliphs and even the removal of the caliphs. Musa b. Bugha the Elder did not only maintain the political issues regarding to safety of the caliphate but also he could deal with the internal and external enemies in order to protect Abbasid Caliphate.

Keywords: Musa b. Bugha the Elder, Abbasids, Turks, Iraq, Samerra.

Giriş

Türklerle Müslüman Arapların ilk direkt temasları Raşid Halifeler döneminde İran fetihleri sonunda gerçekleşmiştir. Raşid Halifeler döneminde Müslüman Arapların İran fetihlerini tamamlamaya yoğunlaşmaları nedeniyle iki millet arasında büyük çatışmalar olmamıştır. Ancak bu dönemde Kafkasya'da gerçekleştirilen fetihlerde Türk asıllı Hazarlar ile Araplar arasında kanlı savaşlar meydana gelmiştir. Türkistan fetihleri Emeviler döneminde yoğunlaşmıştır. Emevilerin Türkistan fetihlerindeki acımasız tavırları, Arapları üstün tutan ırkçı politikaları nedeniyle bu dönemde Türk-Arap ilişkileri savaş ortamında düşmanca gelişmiştir (Günaltay, 1942, 181; Dadan, 2018, 34). Abbasiler'in Mevâli adı verilen gayr-i Arap Müslüman nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu Horasan'da eşitlik, adalet, hakkaniyet söylemleri ile uzun süre yürüttükleri siyasi propaganda başarılı olmuş, Mevâlî'nin desteği ile Abbasiler 750 tarihinde hilafeti Emevilerden devralmışlardır (Bozkurt, 2000, 77).

* Dr. Öğr. Üyesi, Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fak., İslam Tarihi ve Sanatları Böl., Öğretim Üyesi.

Türklerin etkin bir şekilde İslâm coğrafyasına dâhil olmaları Abbasîlerin ilk döneminde gerçekleşmiştir. Askeri meziyetleri ile meşhur olan Türkler, devlet yönetimini hegemonyaları altına alan İranlılara karşı bir denge unsuru olmak üzere Abbasî halifeleri tarafından orduya alınmışlardır. Özellikle Halife Me'mûn ve Mu'tasım dönemlerinde Türk askerlerin Abbasî ordusuna dâhil edilmeleri devlet politikası haline gelmiştir. Abbasî tarihinde adından bahsettiren Afşin, Eşnâs, İnâk, Boğa el-Kebîr, Boğa es-Sağîr, Vasîf gibi Türk komutanlar Me'mûn döneminde Abbasî ordusuna katılmışlar, ilk askeri başarılarını onun döneminde elde etmişlerdir. Özellikle annesi Türk asıllı bir cariyeye olan Mu'tasım döneminde ordudaki Türk asker sayısı on binlere ulaşmıştır (Dayf, 2001, 9; Azimli, 2002, 365) .

Mu'tasım döneminde ordudaki Türk asker sayısının artması, bölgeye yabancı olan Türklerin halk ile uyumsuzluğu, Türklerin askeri haşin tavırları zaman zaman halkla Türk askerler arasında çatışmaların çıkmasına neden olmuştur. Bunun sonucunda Halife Mu'tasım'ın 220/835 tarihinde Samerrâ şehrini kurarak, Türk birlikleri ile birlikte buraya taşınmıştır. Samerrâ, 279/892 yılına kadar Abbasî hilafetinin merkezi olmuştur. Abbasî tarihinde bu dönem " Samerrâ Dönemi" olarak isimlendirilmektedir (Topuz, 2011, 89) . Samerrâ döneminde Afşin, Eşnâs, İnâk, Boğa el-Kebîr gibi büyük Türk komutanları devleti harici ve dâhili düşmanlara karşı korumuşlardır. Özellikle uzun yıllar bastırılmayan ve devleti yıkılma noktasına getiren Babek el-Hürremî isyanı Afşin komutasındaki Türk ordusunun üstün gayretleri ile bastırılabilmiştir. Anadolu'da İslâm fetihleri Türk ordusunun gayretleri ile Ege Bölgesine kadar uzanmış, Bizans'ın ikinci büyük şehri Ammuriye fethedilmiştir. Afşin, Eşnâs, İnâk, Boğa el-Kebîr, Boğa es-Sağîr, Vasîf, Sima gibi Türk komutanlar Abbasî ordusundaki Türk asıllı komutanların ilk neslini oluşturmaktadır. Bu komutanların çocukları Musa b. Boğa, Salih b. Vasîf, Musa b. Otamış, İbrahim b. Sima, İshak b. Kundacık gibi komutanlar da ikinci nesil Türk komutanlardır. Bu çalışmada ikinci nesil Türk komutanların en kudretlisi olan Musa b. Boğa el-Kebîr'in askeri ve idari faaliyetleri ele alınacaktır.

1- Boğa el-Kebîr

Musa b. Boğa el-Kebîr, Abbasîlere hizmet eden Türk asıllı komutanların ikinci neslindedir. Musa'nın babası Boğa el-Kebîr, Abbasîlerin hizmetine girmiştir. İslam tarihi kaynaklarında Boğa el-Kebîr'in menşei ve ne zaman ve ne şekilde Abbasîlerin hizmetine girdiğine dair her hangi bir bilgi mevcut değildir. Boğa el-Kebîr'in Halife Me'mûn'un vezirlerinden Hasan b. Sehl'in memlûkü olduğu rivayet edilmektedir (Safedî, X, 109). Mes'ûdî ise onu Mu'tasım'ın gulamları arasında saymaktadır (Mes'ûdî, 1964, IV/130). Bu durumda Boğa el-Kebîr, Hasan b. Sehl'den Mu'tasım'a intikal etmiş olmalıdır. Boğa el-Kebîr'in nerde ve ne zaman doğduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak İslam tarihi kaynaklarında Boğa'nın 95 yaşında vefat ettiği bilgisi bulunmaktadır (Mes'ûdî, 1964, IV/130; Safedî, X, 109). Bu bilgiyi doğru kabul edecek olursak 248/862 tarihinde vefat eden Boğa'nın 158/774 yılında doğmuş olması gerekmektedir. Boğa el-Kebîr'in, adı kaynaklarda ilk defa 210/825 yılında Me'mûn döneminde geçmektedir (Taberi, 1967, VIII/609) . Doğum tarihi göz önüne alındığında Boğa'nın bu tarihte elli yaşında olmuş olması icap eder ki bu yaş bir asker için Abbasî ordusuna dâhil olması açısından oldukça geç bir yaştır. Bu durumda Boğa el-Kebîr'in ya asil bir aileye mensup olması ya da askeri bir tecrübeye sahip olması gerekmektedir (Pamukçu, 1964, 158). Elimizde bu savı destekleyecek İslam tarihi kaynaklarında bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Samerrâ dönemi ile alakalı kitap yazan Gordon, eserinde Boğa el-Kebîr'in Türkler arasında meşhur bir asker olduğu, Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl tarafından esir alındığı bilgisini vermektedir (Gordon, 2003, 19). Buna göre Boğa el-Kebîr hem asil bir aileden gelmek de hem de askeri bir geçmişe sahip bulunmaktadır. Bundan dolayı geç denilebilecek bir yaşta Abbasî ordusunda görev alabilmiştir. Ayrıca Boğa'nın dönemin diğer Türk komutanlarından farklı olarak Abbasî ailesinden bir hanımla, Halife Mütevekkil'in halası ile evlenmiş olması onun sıradan bir aileye mensup olmadığını kanıtlar (Taberî, 1967, IX/210; Mes'ûdî, 2005, IV/94).

Boğa el-Kebîr, Mu'tasım döneminden itibaren büyük komutanlar arasına dahil olmuştur. Babek el-Hürremî, Mengüçür, Hicaz ve Ermeniyeye isyanlarını bastırmada görev yapmış, Anadolu'da Bizanslılarla mücadele etmiştir. Diğer Türk komutanlarda dindarlığı ile ayrılan Boğa el-Kebîr, en sıkıntılı dönemlerde bile dini vecibeleri yerine getirirdi. Boğa el-Kebîr, halifelerle ilişkilerinde kendi menfaat ve siyasi çıkarlarını ön plana çıkarmamış, samimi bir şekilde devlete ve bağlı bulunduğu halifeye hizmet etme çabasında olmuştur (Lümeylim, 1991, 49).

Uzun bir hayat sürüp beş halife döneminde askeri alanda büyük hizmetler yapan Boğa el-Kebîr 248/862 tarihinde vefat etmiştir. Onun vefat etmesinden sonra uhdesinde bulunan bütün görevler Halife Müstaîn tarafından oğlu Musa b. Boğa'ya verilmiştir. Halife tarafından Divanü'l-Berîd başkanı olarak da atanan Musa, babasından devraldığı askeri birlikler ile Abbâsîlerin birinci sınıf komutanları arasına dâhil olmuştur (İbü'l-Esir, 1987, VI/138; H. İ. Hasen, 1996, III/19)

2- Musa b. Boğa'nın Tarih Sahnesine Çıkışı

Boğa el-Kebîr'in en büyük oğlu olan Ebû İmrân Musa'nın ne zaman ve nerde doğduğu konusunda kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Musa'nın Mütevekkil'in halasının oğlu olduğu rivayet edilmektedir (Taberî, 1967, IX/210; Mes'ûdî, 2005, IV/94). Musa, Mütevekkil döneminde halifenin sarayını koruma görevine sahip komutanlar arasında olduğu göz önüne alındığında Musa'nın Halife Mu'tasım döneminde muhtemelen Samerrâ'da doğmuş olması icap etmektedir. Musa'nın İslam tarihi kaynaklarında adı ilk defa Halife Mütevekkil'in öldürülmesi olayında geçmektedir. Musa b. Boğa, Mütevekkil'i öldüren suikast grubunun içinde yer almıştır (Taberî, 1967, IX/227; İbnü'l-Esîr, 1987, VI/138). Vâsık'ın vefat etmesinden sonra Türk komutanların desteği ile halife olan Mütevekkil hilafeti boyunca Türk komutanların halife ve devlet üzerindeki vesayetlerini kırmak için mücadele etmiştir. Bu amaçla Mütevekkil, dönemin önde gelen Türk komutanı İnak et-Türkî'yi öldürmüştü, ordudaki Türk asker sayısını azaltmak için diğer milletlerden asker toplamış, hatta devlet merkezini Türkler için inşa edilmiş olan Samerrâ'dan Şam'a taşımaya teşebbüs etmiştir (Taberî, 1967, IX/209; Mes'ûdî, 2005, IV/114; İbn Miskeveyh, 2002, IV/131). 243/858 tarihinde devlet merkezini Şam'a nakleden Mütevekkil, Samerrâ'ya dönmek isteyen Türk askerlerin büyük baskısına maruz kalmıştır. Halifeyi Samerrâ'ya dönme konusunda ikna edemeyen Türkler, halifeye Şam'da suikast planlamışlar, ancak bu girişim Boğa el-Kebîr'in halifenin yanında yer alması ile başarısızlığa uğramıştır. Halife ile Boğa el-Kebîr'in arasını açmayı başaran Türkler halifenin onu adeta sürgün edencesine Bizans'a sefere göndermesini sağlamışlardır. Belki de bundan dolayı Boğa e-Kebîr ve oğlu Musa, halifenin karşıtları arasında yer almışlardır (Taberî, 1967, IX/210; Mes'ûdî, 2005, IV/ 94).

Halife Mütevekkil'e karşı güvenlerini kaybeden Türkler, halifenin oğlu Muntasır ile birlikte hareket ederek Halife Mütevekkil'i öldürmüşlerdir (Taberî, 1967, IX/226; Ya'kubî, 2010, II/457; İbnü'l-Esîr,1987, VI/137). Mütevekkil veliahtlıkta ilk sırayı büyük oğlu Muntasır'a ikinci sırayı da küçük oğlu Mu'tezz'e vermişti. Ancak zamanla bu kararından vazgeçen Mütevekkil Muntasır'ı veliahtlıktan azlederek küçük oğlu Mu'tezz'i veliaht ilan etmiştir. Bu duruma rıza göstermeyen Muntasır, babasına düşman olan Türk komutanlarla birlikte hareket etmiştir. Böylece Mütevekkil'in son günlerinde Samerrâ'da bir tarafta halife ve onu destekleyenler diğer tarafta halifenin oğlu Muntasır ve Türk komutanlar olduğu halde birbirine düşman iki grup ortaya çıkmıştır. Her iki grupta diğerinden kurtulmanın planlarını yapmaktaydı (Nüveyrî, 1985, XXII/213; Hudari Bek, 1934, 268).

İki düşman gruptan ilk harekete geçen Boğa es-Sağîr başkanlığında Türk komutanlar olmuştur. Halife Mütevekkil 4 Şevval 247/10 Aralık 861 tarihinde Türk komutanların düzenlediği bir suikast sonucunda öldürülmüştür. Halifenin öldürülme planını oğlu Muntasır ile Boğa es-Sağîr yapmıştır. Musa b. Boğa'da bu planda kilit bir görev üstlenmiştir (Ağır-Şen 2012, 16). Halifenin öldürüldüğü gece sarayı korumakla görevli olan Musa b. Boğa görevini Boğa es-Sağîr'e devretmiştir. Sarayın bütün kapılarını kapattıran Boğa es-Sağîr, sadece suikastçıların saraya girebilecekleri bir kapıyı açık bırakmıştır. Musa b. Boğa'nın da dâhil olduğu suikast grubu açık bırakılan kapıdan girerek Halife Mütevekkil'i öldürmüştür (Taberî, 1967, IX/227; İbnü'l-Esîr, 1987, VI/138; Fevzi, 1998, I/314). Ya'kubî, Mütevekkil'i öldüren suikast grubu içinde Musa'nın adını zikretmemektedir (Ya'kubî, 2010, II/457).

3- Müstâin Döneminde Musa b. Boğa

Mütevekkil'in öldürülmesinden sonra halife olan Muntasır, erken yaşta vefatı nedeniyle sadece altı ay hilafette kalabilmiştir. Muntasır'ın vefatından sonra halifeyi seçmek için toplanan Türk komutanlar, Boğa el-Kebîr'in ısrarı sonucu, Mu'tasım'ın neslinden ancak Mütevekkil kolundan olmayan Ahmed b. Muhammed b. Mu'tasım'ın halife olmasına karar vermişlerdir. Ahmed b. Muhammed'e "Müstâin" ünvanıyla 6 Rebiü'l-Ahir 248/9 Haziran 862 günü biat edilmiştir (Taberî, 1967, IX/256; İbnü'l-Esîr, 1987, VI/150). Müstâin halife olduktan hemen sonra Boğa el-Kebîr vefat etmiş, onun komuta ettiği askeri birliklerin idaresi halife tarafından oğlu Musa b. Boğa'ya verilmiştir. Ayrıca Musa, halife tarafından Divanü'l-Berîd başkanlığına atanmıştır. İbnü'l-Esîr, Boğa el-Kebîr'in vefatından sonra onun uhdesinde bulunan bütün görevlerin halife tarafından oğluna verildiğini söylemektedir (İbnü'l-Esîr, 1987, VI/151). Böylece Musa, Müstâin döneminde Abbasilerin birinci sınıf komutanları arasına dâhil olmuştur.

Halife Müstâin, Musa'yı 250/ 863 tarihinde Haleb, Hims ve Kınnesrin valiliğine tayin etmiştir (İbnü'l-Adîm, 1996, I/73). Müstâin döneminde Musa b. Boğa, 251/864 yılında Hims'da isyan eden Kelb kabilesi lideri Utayf b. Nî'me isyanını bastırmıştır. İsyancılar Hims şehrini ele geçirerek vali Fazl b. Karin'i öldürmüşlerdir. Halife tarafından Hims isyanını bastırmakla görevlendirilen Musa, Resten adı verilen muntıkada isyancıları mağlup etmiştir. Çok sayıda isyancıyı öldüren Musa, Hims halkına ders vermek amacıyla şehrin büyük kısmını yakmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, VI/161.). Ya'kubî'nin bildirdiğine göre Hims şehri üç gün boyunca Musa'nın askerleri tarafından yağmalanmıştır (Ya'kubî, 2010, II/462).

Musa b. Boğa, Hims isyanını bastırmak üzere Suriye’de bulunurken devlet merkezi Samerrâ’da halife ile Türk komutanlar arasında problem ortaya çıkmıştır. Türk komutanları birbirine yok ettirerek onların baskısından kurtulmak isteyen Müstâin, Boğa es-Sağır ve Vasîf et-Türkî’ye destek vererek Türk komutanlardan Otamış ve Bağir et-Türkî’yi öldürmüştür. Bağir et-Türkî’nin öldürülmesiyle Samerrâ’da bulunan Türk birlikleri isyan etmiş, vaziyetin kendisi için tehlikeli bir hal aldığı görülen Müstâin, yanında dönemin iki büyük Türk komutanı Boğa es-Sağır ve Vasîf olduğu halde Bağdat’a kaçmıştır (Taberî, 1967, IX/227; İbnü’l-Esîr, 1987, VI/168). Müstâin’i Samerrâ’ya döndürme girişiminde başarısız olan Türkler, maktul halife Mütevekkil’in hapiste olan oğlu Mu’tezz’i Muharrem 251/Şubat 865 tarihinde Samerrâ’da halife ilan etmişlerdir (Taberî, 1967, IX/283; Mes’ûdî, 2005, IV/131). Böylece biri Bağdat’ta diğeri Samerrâ’da iki halife ortaya çıkmıştır.

Hilafet mücadelesine girişen Müstâin ve Mu’tezz güçlü Türk komutanları yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Hims isyanını bastırmakla meşgul olan Musa’ya hem Müstâin hem de Mu’tezz kendi tarafına davet eden mektuplar yazmışlardır. Musa b. Boğa, başlangıçta hilafet mücadelesinde tarafsız kalmıştır. Zaman ilerledikçe Müstâin tarafında yer almak isteyen Musa, adamlarının çoğunun isteği ile Mu’tezz’in yanında yer almıştır (İbn Miskeveyh, 2003, IV/166; İbn Haldûn, 1971, III/360; İbn Kesîr, 1966, XI/7). İbnü’l-Esîr’in bildirdiğine göre, Musa’nın ordusunda Müstâin ve Mu’tezz taraftarları arasında çatışma çıkmış, çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir (İbnü’l-Esîr, 1987, VI/171). Musa’nın Mu’tezz tarafında yer alması kuvvet dengesinin Mu’tezz lehine bozulmasına neden olmuştur.

4- Mu’tezz Döneminde Musa b. Boğa

Mu’tezz ve Müstâin arasındaki hilafet mücadelesi yaklaşık bir yıl sürmüştür. Bu süre içinde Mu’tezz, kardeşi Ebû Ahmed el-Muvaffak komutasında bir orduyu Müstâin’in bulunduğu Bağdat’ı kuşatmaya göndermiştir. Bir yıl süren zorlu bir kuşatmanın ardından 4 Muharrem 252/25 Ocak 866 tarihinde Müstâin hilafetten feragat etmiş yerine Mu’tezz halife olmuştur (Taberî, 1967, IX/348; Mes’ûdî, 2005, IV/132).

Mu’tezz döneminde Musa b. Boğa, İran’ın Cibal, Taberistan ve Deylem bölgelerindeki Şîi-Zeydî isyanları bastırmıştır. Recep 253/Temmuz 866 tarihinde Hemedan civarında Abdülaziz b. Ebî Dûlef isyan etmiştir. Mu’tezz bu isyanı bastırmak için Musa b. Boğa’yı Cibal bölgesine göndermiştir. Musa ile isyancı ordusu Hemedan şehri dışında karşılaşmıştır. Savaşı kazanan Musa, çok sayıda isyancıyı öldürmüştür. Musa b. Boğa, Kerec şehrine sığınan Abdülaziz b. Ebî Dûlef’in üzerine Müflih komutasında bir ordu sevk etmiştir. Müflih, Kerec şehrini ve Abdülaziz b. Ebî Dûlef’in ele geçirdiği bütün bölgeleri geri almıştır (Taberî, 1967, IX/373; İbn Miskeveyh, 2003, IV/200).

Halife Mu’tezz, Zilka’de 253/ Kasım 866 tarihinde Musa b. Boğa’yı, Kevkebî isyanını bastırmakla görevlendirmiştir. Müstâin döneminde 251/865 yılında Ali soyundan Kevkebî olarak bilinen Hüseyin b. Ahmed, Zencân ve Kazvîn bölgelerinde isyan ederek Tahirîlerin elindeki bölgeleri ele geçirmişlerdir. Tahirîlerin, Kevkebî ile yaptıkları mücadelede başarısız olmaları üzerine Mu’tezz Musa’yı büyük bir orduyla Kazvîn’e göndermiştir. Musa’nın ordusu ile Kevkebî’nin ordusu Kazvîn şehri dışında karşılaşmıştır. İsyancıların sayısının çok olduğunu gören Musa, ilk saldırıdan sonra ordusunu taktiksel olarak geri çekmiştir. Musa’nın ordusunu takip eden Kevkebî’nin ordusu daha önceden Musa’nın nefit gibi yanıcı maddeler döktüğü alana girmesiyle Musa’nın emriyle savaş alanı ateşe verilmiş, Kevkebî’nin ordusunun büyük bölümü yanarak ölmüştür. Kazvîn şehri Musa tarafından geri alınmış, Kevkebî, Deylemlilere sığınmıştır (Taberî, 1967, IX/378; Mes’ûdî, 2005, IV/125; İbn Miskeveyh, 2003, IV/207). Musa, Hemedan’da bulunduğu dönemde İsfehan’ı ele geçiren İmrân b. Mihrân isimli bir asiye de mağlup etmiştir (Ya’kubî, 2010, II/467).

Halife Mu’tezz, Kevkebî isyanını bastıran Musa b. Boğa’yı Mühtedî döneminde isyan eden, beş yıl boyunca Taberistan’ı elinde tutan Ali soyundan Hasan b. Zeyd’in üzerine göndermiştir. 255/869 tarihinde Rey’e ulaşan Musa b. Boğa, Abbasîlere karşı girişilen çok sayıda isyanı başarılı bir şekilde bastıran komutanı Müflih’i Taberistan’a göndermiştir. Hasan b. Zeyd’i mağlup eden Müflih, bölgeyi isyancılardan temizlemiştir (Taberî, 1967, IX/382; İbn Miskeveyh, 2003, IV/207; İbnü’l-Esîr, 1987, VI/ 204).

Musa’nın Rey’de bulunduğu dönemde Halife Mu’tezz, Salih b. Vasîf’in başını çektiği isyancı Türk komutanlar tarafından 29 Recep 255/3 Temmuz 863 tarihinde hilafetten indirilip öldürülmüştür. Türk komutanlar hal’ ettikleri Mu’tezz’in yerine Muhammed b. Vâsık el-Mühtedî’ye biat etmişleridir (Taberî, 1967, IX/391; İbn Miskeveyh, 2003, IV/213).

5- Mühtedî Döneminde Musa b. Boğa

Mühtedî’nin halife olmasında başrolü oynayan Sâlih b. Vasîf, halife üzerinde büyük bir nüfuz kurmuştu. Mühtedî’nin, Sâlih b. Vasîf’in baskısından kurtulmak için, o esnada Rey’de bulunan Musa b.

Boğa el-Kebîr'e mektup yazarak, Sâmerrâ'ya davet ettiği rivayet edilmektedir (Taberî, 1967, IX/402; İbn Kesîr, 1998, XIV/510). Ancak Musa'nın Mu'tezz taraftarı olup, Mühtedî'yi tanımadığı, öldürülen halifenin intikamı için Samarrâ'ya hareket ettiğini iddia eden rivayetlerde bulunmaktadır (Suyûtî, 2013, 562). Mu'tezz'in annesi Kabiha, Salih b. Vasîf ve adamları Samerrâ'da isyan edince, Mu'tezz öldürülmeden Samerrâ'ya yetişebileceğini ümit ederek Musa b. Boğa'dan derhal Samerrâ'ya dönmesini istemiştir. Ancak Musa b. Boğa, Rey'den ayrılmadan Mu'tezz'in öldürüldüğünü ve Mühtedî'ye biat edildiği haberini almıştır. Bu durum üzerine Musa ve adamları da Mühtedî'ye biat etmek zorunda kalmışlardır (İbnü'l-Esîr, 1987, VI/205).

Musa b. Boğa'nın komutanları, Salih b. Vasîf ve adamlarının öldürülen Mu'tezz ve kâtiplerin mallarından çok büyük gelir elde ettiklerini işitince, Samerrâ'ya giderek bu durumdan istifade etmek istemişlerdir. Halife Mühtedî, Musa'nın Samerrâ'ya gelmesini kendisi için tehlikeli bularak, Rey'deki Alevî isyanlarını gerekçe göstererek Musa'ya geri dönmesini emretmiştir. Musa, Mü'minlerin Emîri'nin kapısına varıncaya kadar asla geri dönmeyeceğini söyleyerek halifenin Rey'e geri dönme emrini dinlememiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, VI/205).

12 Muharrem 256/20 Aralık 869 tarihinde Musa b. Boğa, Samerrâ şehrine girmiştir. Musa'dan korkan Salih b. Vasîf gizlenmiştir. Halife ile görüşmek isteyen Musa uzun süre huzura kabul edilmemiştir. Bu durumun Salih ve halife tarafından kendisi için kurulmuş bir tuzak olduğu düşüncesine kapılan Musa, adamlarıyla birlikte zorla halifenin huzuruna girerek, halifeyi Yarcuh et-Türki'nin evine hapsedmişlerdir. Sarayda bulunan bütün mallar Musa'nın askerleri tarafından yağmalanmıştır (Nüveyrî, 1985, XXII/234).

Hilafet sarayından zorla çıkarılarak Yarcuh'un evine götürülen Mühtedî, Musa'ya şöyle demiştir: *"Allah'tan kork ey Musa! Sana yazıklar olsun. Böyle davranmakla büyük günah işliyorsun"*. Musa da halifeye karşı kötü bir niyetinin olmadığını, Salih b. Vasîf'in halifeyi yanlış yönlendirdiğini, halifeyi ondan korumak için saraydan çıkardığını ifade etmiştir. Halifenin Salih'e itibar etmeyeceğine dair yemin etmesi üzerine Musa ve adamları halifeye biatlerini yenilemişlerdir (İbnü'l-Esîr, 1987, VI/214; İbn Kesîr, 1998, XIV/518; Suyûtî, 2013, 560).

Musa b. Boğa, Samerrâ'ya geldikten bir gün sonra Salih b. Vasîf'e haber göndererek öldürülen kâtiplerin kan bedellerini ve Mu'tezz'in mallarını istemiştir. Salih b. Vasîf saklandığı yerden halifeye bir mektup göndererek sağlık, esenlik ve fitneye sebep vermemek için saklandığını bildirmiştir. Halifeye Salih'in haberleştiğini öğrenen Musa, Mühtedî'yi azletmek üzere komutanlarını toplamıştır. Ancak Bayık Bek: *"Siz Mütevekkil'in oğlunu öldürdünüz, o gayet saf yüzlü, eli açık, erdemli bir kişi idi. Şimdi de namazında niyazında nebiz dahi içmeyen bu günahsız adamı öldürmek istiyorsunuz. Vallahi onu öldürürseniz, Horasan'a çeker gider, burada yaptıklarınızı orada Müslümanlara anlatır dururum"* diyerek Mühtedî'nin halifelikten azledilmesine karşı çıkmıştır (İbn Haldûn, 1971, III/373).

Komutanların kendisini azletmek üzere toplandıkları haberini alan Mühtedî, komutanların huzuruna davet ederek onlara şöyle seslenmiştir: *"Sizin kararlaştırdığımız hususu işittim. Ben benden önceki gibi değilim, Müstain ve Mu'tezz de değilim. Sizin yanınıza çıkıp gelirken aynen ölüye sürülen kokuları sürünüp geldim ve kardeşime de çoluk çocuğumu vasiyet ettim. İşte kılıcım burada, elimde tutabileceğim müddetçe sizinle çarpışır onu sallarım. Vallahi, eğer bir kılıma dokunacak ve bir kılıcı koparacak olursanız şunu iyi bilin ki sizden çok kimse öldürülecek ve yok edilecektir. Halifelere karşı olan bu tavrınız ve karşı çıkışlarınız ne zamana kadar sürecek? Bu ileri gidişiniz ve Allah'ın dinine karşı olan şu cesurca davranışlarınız daha ne kadar sürecek? Başınıza geçecek kimseler arasında pek fark gözetmiyorsunuz. Kendisini bu makama geçirdiğinizi haber alan adam sizin zorlamanızla ve sevinçli görünerek şarabını ister ve sizinle bu görevini kutlamağa başlar; tâ ki o da sizin dünyanızdan nasibini almış olduğunu anlayasınız. Şunu çok iyi biliyorsunuz ki size bağlı olan adamlar bana bağlı olan adamlardan, akrabalarım ve çoluk çocuğumdan çok daha az bir kuvvettir. Yazıklar olsun size! Sizlerden bazıları Salih b. Vasîf'in nerede olduğunu bildiğimi söylüyormuş. O Mevâlî'den birisi değil midir? Eğer onun hakkında kötü düşünmeğe başlarsanız onunla bir arada durmak mümkün olabilir mi? Eğer onunla barış yapmak isterseniz, benim hepiniz hakkında arzu ettiğim budur. Eğer barışa yanaşmazsanız o sizin bileceğiniz iştir. Haydi, Salih'i arayın bakalım! Bana sorarsanız ben onun nerede olduğunu bilmiyorum"* (İbnü'l-Esîr, 1987, VI/215; Fevzî, 1998, II/23)

Mühtedî'nin kararlı duruşuna rağmen Musa ve adamları onu halifelikten azletmeye kararlıydılar. Asker arasında yeterli destek bulamayan Mühtedî, Samerrâ halkını yanına çekmek ve halkı Musa ve adamlarına karşı kıskırtmak için şu yazıların yazıldığı bezleri mescitlere ve kalabalık yerlere astırmıştır: *"Ey Müslüman topluluğu! Halifenizin adaletli davranması, Allah'ın rızasına uygun iş yapması ve Hz. Ömer b. el-Hattâb'a benzemesinden dolayı Cenab-ı Allah'ın onu düşmanlarına karşı mansur ve muzaffer kılması için dua ediniz. Böylelikle kendisine zulmedenlere karşı güçlenmiş olsun. Allah'ın ona ve bu ümmete olan nimeti de bu şekilde onun hayatta kalmasıyla devam etmiş olsun. Türkler onu kendi kendisini azletmesi için yakalayıp götürmüşlerdir. O günlerdir*

işkence ve baskı altında bulunuyor. Salât ve selâm Rasûlullah Muhammed'in üzerine olsun" (İbnü'l-Esîr, 1987,VI/216)

Halife Mühtedî'nin halka yaptığı çağrı etkili olmuş, Türk ve Mevâlî kökenli askerlerin bir kısmı halkın katılımı ile Samerra'nın Kerh ve Dûr bölgelerinden hilafet sarayının önüne toplanmışlardır. Hilafet sarayının önüne gelen askerler, Musa b. Boğa ve Bayık Beg'in halifeyi azletmek istediklerini, ancak kendilerinin halifeye bağlı olduklarını, onu korumak için canlarını ve kanlarını seve seve vereceklerini bildirmişlerdir. Mühtedî'ye desteğe gelen askerler biraz da durumdan istifade ederek halifenin yanında yer almaları karşılığında bir takım isteklerde bulunmuşlardır. Askerler maaşlarını zamanında alamadıklarını, komutanlarının topladıkları haraç ve erzakları kendilerine dağıtmadığını bildirerek halifeden para istemişlerdir. Mali sıkıntılardan dolayı askerler tarafından öldürülen Mu'tezz'in durumuna düşmek istemeyen Mühtedî, askerlere istediklerini yerine getireceğine dair bir mektup yazmıştır: *"Bana ilettiklerinizi anladım. Bana itaatınız konusundaki tavrınızdan dolayı son derece sevindim ve memnun oldum. Allah ecrinizi artırsın. Sıkıntı ve ihtiyaçlarınızdan söz etmenize gelince, vallahi sizin için harcamak gerektiğinde ben yememeği, içmemeği, çoluk çocuğuma sadece ölmeyecek kadar yemek yedirmeği, yalnızca onların avretini örtecek kadar elbise giydirmemeği ve geri kalan her şeyi size ulaştırmayı arzu ederim. Benim elime geçen malın ne olduğunu siz de iyi biliyorsunuz. İktalardaki duruma gelince Allah'ın izniyle bütün buradaki gelirleri sizin iyiliğiniz için ve arzu edeceğiniz şekilde harcayacağım"* (İbnü'l-Esîr, 1987,VI/216).

Halifenin verdiği cevaptan memnun olan askerler kendilerinin halifenin kapısına ihtiyaçlarını gidereceğini diye geldiklerini, ihtiyaçları giderilse emrine itiraz eden birisi olduğu takdirde onun kellesini koparacaklarını, onun başından bir tek kıl düştüğü takdirde Musa b. Boğa, Bayık Beg ve Yarcûh'u öldüreceklerini bildirdikleri cevabi bir mektubu halifeye göndermişlerdir. Halife Mühtedî, devlet adamları ve Musa b. Boğa'nın bulunduğu bir mecliste askerlerle yaptığı görüşmelere dair mektupları okumuştur. Durumdan endişelenen Musa b. Boğa'ya Mühtedî, askerleri teskin etmek için adam göndermesini halifeye itaatkâr olduğunu bildirmesini tavsiye etmiş yoksa vaziyetin kötü olacağını söylemiştir. Musa ve adamları durumu değerlendirdikleri bir toplantı sonucunda halifenin yanında yer alacaklarını ilan eden askerlere elçi göndermeye karar vermişlerdir (İbnü'l-Esîr, 1987, VI/217).

Halifenin adamları, Türk komutanlar ve Mevâlî kökenli askerlerin görüşmeleri birkaç gün sürmüştür. Musa'ya babası Boğa el-Kebîr'in Salih'e de babası Vasîf'in görevlerinin verilmesi talep edilmiştir. Görüşmelerin uzaması Mevâlî askerler de ve onlara destek veren halk da görüş ayrılıkları doğurmuş, birbirine düşen gruplar dağılmıştır. Askerler ve halkın dağılmasından istifade eden Musa, derhal Samerrâ'ya dört bin asker sokarak duruma hâkim olmuştur. Musa'nın komutanlarından bazıları halifenin kardeşi Ebü'l-Kasım'ın yakasına yapışarak, halifenin Salih'i gizlediği iddiasıyla *"Salih'i istiyoruz"* diye bağırılmışlardır. Bu durum halifeye iletilince Musa'ya *"Sanki onu ben saklıyordum gibi benden isteyip duruyorsunuz"* demiştir. Musa'nın askerleri Samerrâ'nın her yanında Salih b. Vasîf'i aramalarına rağmen bulamamışlardır. Salih b. Vasîf'i öldürmekte kararlı olan Musa, Salih'in saklandığı yeri bildirene on bin altın vaat etmiştir (Suyûtî, 2013, 563). Küçük bir çocuğun su içmek üzere girdiği evde gördüğünü söylemesi üzerine Salih, Musa'nın adamları tarafından yakalanmıştır. Üstü başı paramparça bir vaziyette, bir eşeğin üzerinde halka teşhir edilen Salih daha sonra Musa'nın adamları tarafından Safer 256/ Ocak 870'da öldürülmüştür. Bir mızrağın başına takılan Salih'in başı *"İşte efendisine karşı gelenin akibeti"* diye bağırılarak Samerrâ sokaklarında dolaştırılmıştır (Taberî, 1967, IX/454; İbnü'l-Esîr, 1987, VI/219).

6- Halife Mühtedî'nin Azli ve Öldürülmesi

Musa b. Boğa Mühtedî döneminde Müsavir b. Adülhamit el-Haricî isyanını bastırmakla görevlendirilmiştir. Müsavir, Musul valisinin oğlunu hapse atması üzerine oğlunu kurtarmak için Recep 252/Temmuz 866 tarihinde isyan etmiştir. Bölgedeki Haricîler tarafından desteklenmesi sebebiyle bu isyan daha çok Haricî isyanı olarak bilinmektedir. Ancak Müsavir'in isyanı Kuzey Irak'taki bedevi Araplar ve Kürtler tarafından da desteklenmiştir. Halife Mu'tezz, Müsavir isyanını bastırmak üzere Bündar et-Taberî komutasında bir orduyu Kuzey Irak'a göndermiştir. Ancak Bezâviç yakınlarında yapılan savaşı Müsavir kazanmış, halifenin komutanı Bündar et-Taberî savaşta maktul düşmüştür 253/867 yılında Hotarmuş et-Türkî komutasında ikinci bir orduyu mağlup eden Müsavir, Musul ve Kuzey Irak'ın neredeyse tamamına hâkim olmuştur (İbnü'l-Esîr, 1987, VI/191; Karagöz, 2013, 53). Kuzey Irak'ın Müsavir'in eline geçmesiyle bölgeden hilafet merkezine gönderilen vergiler kesilmiş, tahıl ve erzak gönderilmemiştir. Bu durum üzerine Samerrâ'da askerlerin maaşları ödenememiş, halk erzak sıkıntısı yaşamaya başlamıştır. Mu'tezz'in hal' edilmesinden sonra halife olan Mühtedî, Müsavir'in üzerine Musa b. Boğa ve Bayık Bey komutasında bir ordu sevk etmiştir. Her iki komutan da bizzat halife tarafından uğurlanmıştır (Taberî, 1967, VI/455; İbnü'l-Esîr, 1987, VI/220). Musa ve Bayık Beg'in merkezden ayrılmasını fırsat bilen Salih b. Vasîf'in birliklerinde yer alan Türk askerler maaşlarını alamadıkları gerekçesiyle karışıklık çıkarmışlardır. Halife, maaşlarının

Musa ve kardeşi Ebu Nasr Muhammed b. Boğa'ya verildiğini bildirerek, askerleri Musa ve kardeşi aleyhine kışkırtmaya çalışmıştır. Halifenin bu cevabı üzerine Ebu Nasr Muhammed ağabeyi Musa'nın yanına gitmek için Samerrâ'dan ayrılmıştır. Mühtedî, ona adamlar göndererek affettiğini, arada bir yanlış anlama olduğunu, geri dönmesini bildirdi. Halifenin sözüne inanarak geri dönen Muhammed b. Boğa, önce hapsedilmiş daha sonra halifenin emriyle öldürülmüştür. Muhammed b. Boğa'nın cesedi bir kuyuya atılmıştır (Nüveyrî, 1985, XXII/235).

Musa b. Boğa'yı da ortadan kaldırmaya karar veren Mühtedî, Musa'ya bir mektup yazarak, birliklerini Bâlık Beg'in emrine verdikten sonra Sâmerra'ya dönmesini istemiştir. Bâlık Beg'e de bir mektup gönderen halife, Musa'yı hemen öldürmesini veya kendisine göndermesini, bütün birlikleri emri altına almasını bildirmiştir. Aleyhlerine bir komplonun kurulduğunu anlayan Bâlık Beg, Musa'ya halifeden gelen mektubu göstererek; *"Ben buna asla razı olamam. Bu hepimizin aleyhine kurulmuş bir tuzaktır. Ne yapalım"* demiştir. Musa, Bâlık Beg'e Samerrâ'ya dönmesini, halifenin yanında olduğu konusunda onu ikna etmesini, güvenini kazandıktan sonra halifeyi öldürmesini tavsiye etmiştir. Aralarında varılan karar gereği Bâlık Beg, Sâmerra'ya dönmüştür (Nüveyrî, 1985, XXII/235).

Sâmerra'ya gelen Bâlık Beg, halifeye giderek vaziyeti görüşmek istemiştir. Durumdan şüphelenen halife, Bâlık Beg'i tutuklatmıştır. Bâlık Beg'in sarayda tutuklanması üzerine Bâlık Beg'e bağlı birlikler hilafet sarayına saldırmıştır. Bazı devlet adamlarının teşviki ile Mühtedî, Bâlık Beg'in katlettiler başını askerlerinin önüne attırmıştır. Bâlık Beg'in öldürülmesi beklenen sonucu vermemiştir. Halife kendisini destekleyen birliklere haber göndererek derhal saraya gelmelerini emretmiştir. Halifeye yardıma gelen kuvvetlerle Bâlık Beg'in askerleri arasında çarpışmalar olmuştur. Çarpışmalar başladığı ilk gün Bâlık Beg'in adamları ağır kayıp vermiştir. Ertesi gün çarpışmalar başlayınca Mühtedî'nin birlikleri arasında bulunan Türkler soydaşlarının saflarına katılmasıyla halifeyi destekleyen Megâribe¹ ve halk ağır kayıplar vererek dağılmıştır. Mühtedî, şehrin ana caddelerinde halkın yardımlarına rağmen bir netice elde edememiştir. Askerlerinin büyük çoğunluğu tarafından terkedilen Mühtedî elinde kılıcı olduğu halde *"Ey Müslümanlar! Ben Mü'minlerin Emiri'yim. Halifeninzi müdafâ için çarpışın"* diye bağırp dursa da halifenin yardım çağrıları cevapsız kalmıştır. Türk komutanlar tarafından hapse atılan Mühtedî, hilafetten kendisini azletmesi için zorlanmış, buna yanaşmayan Mühtedî 14 Recep 256/ 17 Haziran 870 günü idam edilmiştir (Taberî, 1967, IX/56-466; İbnü'l-Esîr, 1987, VI/223). Mühtedî, daha önceden kendi el yazısıyla yazmış olduğu bir taahhünameye istinaden Türk komutanlar tarafından idam edilmiştir. Bu taahhünamede Mühtedî, Musa ve diğer Türk komutanların aleyhine faaliyette bulunmayacağını, onların kanlarını dökmeyeceğini aksi takdirde kendisine biatlarının geçersiz olacağını, diledikleri gibi davranıp istedikleri birini halife yapabilecekleri taahhüdün de bulunmuştu. (İbnü'l-Esîr, 1987, VI/221).

Bâlık Beg'in ayrılmasıyla yanında çok az asker kalan Musa b. Boğa ile Müsavir'in ordusu Hanikin'de karşılaşmış, savaşı Musa kazanmıştır (Taberî, 1967, IX/473). Doğuda ortaya çıkan Saffarî tehdidi, güneydeki zenci isyanı nedeniyle Müsavir el-Haricî'nin isyanı bastırılmamış, Müsavir 263/876 yılında ölünceye kadar Musul ve Kuzey Irak'a hakim olmuştur (İbnü'l-Esîr, 1987, VI/272).

7- Mu'temid Döneminde Musa b. Boğa

Mühtedî'nin hilafetten indirilmesinden sonra hapiste bulunan Ebü'l-Abbas Ahmed b. Mütevekkil 16 Recep 256/ 19 Haziran 870 tarihinde "el-Mu'temid" ünvanı ile hilafet makamına getirilmiştir (Taberî, 1967, IX/474; Suyûtî, 2013, 563). Musa, Mu'temid'e biat edildikten birkaç gün sonra Samerrâ'ya gelmiştir (İbn Kesîr, 1998, XIV/524). Samerrâ döneminin son halifesi olan Mu'temid döneminde devlet yönetimi kardeşi Muvaffak'ın eline geçmiştir. Bu dönem Mu'temid'in hilâfette sadece adının olduğu bir dönemdir (İbnü't-Tiktaka, ty., 226). Mu'temid döneminde Musa b. Boğa başkomutan mevkiinde ordudaki işleri idare etmiştir. Bu dönemde Musa, Saffarilerle, Tolunoğullarıyla, İran'daki Zeydî-Alevî, Kuzey Irak'ta Haricî, Güney Irak'ta ortaya çıkan Zencî isyanıyla mücadele etmiştir.

Musa b. Boğa'nın 255/869 tarihinde mağlup ettiği Zeydî isyancı Hasan b. Ali, onun Mu'tezz'in vefatından sonra gelişen olaylar sebebiyle Samerrâ'ya dönmesinden istifade ederek Rey şehrini tekrar ele geçirmişti. Halife Mu'temid Şevval 256/Eylül 870 tarihinde Musa b. Boğa'yı tekrar Hasan b. Ali isyanını bastırmak üzere İran'a göndermiştir. Hasan b. Zeyd'i mağlup eden Musa, Rey şehrini isyancılardan kurtarmıştır (İbn Kesîr, 1998, XIV/525; Zehebî, 2003, XIX/22).

Abbasî tarihinin en kanlı ve en uzun süren isyanlarından biri de Güney Irak'ta Basra bataklıklarında ortaya çıkan zenci köle isyanıdır. Hz. Ali soyundan geldiğini iddia eden Ali b. Muhammed isimli bir şahıs, Abbasîlerin o dönemde içinde bulunduğu durumdan istifade ederek, Güney Irak bataklıklarındaki

¹ Halife Mütevekkil döneminde daha ziyade Mısırlı Araplardan oluşturulan askeri birlik.

tuzlalarda ve tarım alanlarında çalışan binlerce Afrikalı zenci köleyi, özgürlük ve daha iyi şartlar vaat ederek etrafında toplamıştır. Zor şartlar altında sadece karın tokluğuna çalışan kölelerin durumunu Ali b. Muhammed kendi siyasi arzu ve istekleri doğrultusunda istismar etmiştir. Ali b. Muhammed etrafına topladığı binlerce zenci kaçak ve isyancıyla Mu'tezz döneminde 255/869 yılında isyan etmiştir. Mu'tezz döneminde başlayan zenci isyanı kısa zamanda bütün Güney Irak ve Huzistan bölgelerine yayılmıştır. Zenci isyancıların üzerine gönderilen ordular, isyancılardan ziyade bölgenin coğrafi şartlarına mağlup olmuşlardır. Abbasilerin Tolunoğulları ve Saffarilerle mücadelelerinden istifade eden zenciler on yıl içinde Basra, Ahvâz, Abadan, Übülle ve Vâsıt şehirlerini ele geçirmişler, bölgeyi yakıp yıkmışlar, elde ettikleri malları Basra bataklıklarının ortasına kurdukları Muhtara isimli şehre taşımışlardır. Abbasiler ancak Saffarî lideri Yakup b. Leys'i mağlup ettikten sonra zenci isyanı ile ilgilenebilmiştir. Mu'temid, kardeşi Muvaffak'ı zenci isyanının bastırılması ile görevlendirmiştir.

Halife Mu'temid, gittikçe Irak bölgesi için büyük bir tehdit haline gelen zenci isyancıların üzerine Zilkâ'de 259/ Eylül 873 tarihine Musa b. Boğa'yı göndermiştir. Zencilerle savaşmaya gönderilmeden önce Musa ve komutanlarına halife tarafından hil'at giydirilmiştir (İbn Kesîr, 1998, XIV/543). Musa, komutanlarından Abdurrahman b. Müflih'i Ahvâz'a, İshak b. Kundacık'ı Basra'ya, İbrahim b. Sima'yı da Bezâverd'e göndermiştir (Taberî, 1967, IX/504; İbnü'l-Esîr, 1987, VII/216). Musa, komutanlarını farklı bölgelere göndererek zencileri üç ayrı yönden kuşatmayı planlamıştır. Ahvâz'a giden Abdurrahman b. Müflih, zenci isyancıları yenerek bölgeden çıkarmıştır. Bezâverd'de İbrahim b. Sima zenci isyancıların saklandığı bataklıkları ve kamışlıkları ateşe vererek çok sayıda isyancıyı öldürmüştür. Basra'da bulunan İshak b. Kundacık da suyollarını tutarak zenci isyancılara erzak ve silah sevkiyatına engel olmuştur. Musa b. Boğa'nın zenci isyancıları farklı bölgelerden kuşatma planı başarılı olmuş, onun bölgede bulunduğu on ay boyunca sürekli geri çekilen zenci isyancılar merkezleri olan Muhtara şehrine kapanmışlardır. Halife Mu'temid, doğuda ortaya çıkan Saffarî tehdidine karşı Musa b. Boğa'yı Samerrâ'ya çağırarak, yerine Mesrur el-Belhî'yi görevlendirmiştir (Taberî, 1967, IX, 505-506). Musa'nın bölgeden ayrılmasından ve Abbasilerin askeri ilgisini Saffarîlerle mücadeleye yoğunlaştırmasından istifade eden zenciler bölgede kaybettikleri toprakları kısa zamanda geri almışlardır.

261/874 yılında Halife Mu'temid, Musa b. Boğa'yı Fars bölgesinde isyan eden Haricî Muhammed b. Vâsıl'la mücadele etmesi için, Fars, Ahvâz, Basra ve Bahreyn valiliğine atamıştır. Musa b. Boğa yerine vekil olarak henüz 21 yaşında olan Abdürrahman b. Müflih'i göndermiştir. Fars bölgesine giden Abdurrahman b. Müflih, Muhammed b. Vâsıl'la yaptığı savaşı kaybederek esir düşmüştür. Bu savaşta Musa b. Boğa'nın en güvendiği komutanların Taştemir'de öldürülmüştür. Halife Mu'temid ve Musa b. Boğa'nın serbest kalması için bütün çabalarına rağmen Muhammed b. Vâsıl, esir aldığı Abdurrahman b. Müflih'i öldürtmüştür. (İbn Kesîr, 1998, XIV/548). Ahvâz bölgesini ele geçiren Muhammed b. Vâsıl, Musa b. Boğa ile savaşmak için hazırlık yaparken doğudan gelen Saffarî Yakup b. Leys'e yenilip maktul düşmüştür (İbn Kesîr, 1998, XIV/549; Hasen, 1996, III/73).

Halife Mu'temid döneminde Abbâsî hilafeti için en büyük tehdidi neredeyse bütün İran'a ve Horasan'ı ele geçiren Saffarî hanedanının kurucusu Yakub b. Leys oluşturmuştur. Horasan'ın bir bölümü olan Sicistan'ı Yakub b. Leys 247/861-862 yılında Tahirîlerden ele geçirmiştir. Yakub'un Sicistan hâkimiyeti dönemin halifesi Mu'tezz tarafından tanınmıştır. Sicistan hâkimiyeti ile yetinmeyen Yakub b. Leys, 262/876 yılında kadar Horasan, Toharistan, Kirman, Fars, Huzistan, Taberistan, Deylem ve Sind bölgelerini ele geçirerek Irak'a dayanmıştır. Abbasilerin bu dönemde güney Irak'ta zenci köle isyanıyla uğraşırken Saffarîlere hareket kolaylığı sağlamıştır. Yakub b. Leys, Haricî Muhammed b. Vâsıl'ı yenerek Muharrem 262/Ekim 875 tarihinde Ahvâz şehrini ele geçirmiştir. Halife Mutemid, Yakub b. Leys'i durdurmak için anlaşma yolları arasa da başarılı olamamıştır. Hilafet merkezinin kapısına dayanan Yakub b. Leys'i durdurmak için Halife Mu'temid kardeşi Muvaffak ve Musa b. Boğa komutasında büyük bir orduyu Vâsıt'a göndermiştir. Saffarîler ile Abbasiler arasındaki kader savaşı 2 Recep 262/ 1 Nisan 876 tarihinde Deyru' Akûl'da yapılmıştır. Musa b. Boğa bu savaşta Abbâsî ordusunun sağ kanadını yönetmiştir. Savaşın başında ağır kayıp veren Musa'nın birlikleri taktik olarak geri çekilmiş, onu takip eden Yakub'un birlikleri daha önceden Muvaffak tarafından bataklık haline gelen bölgede çamura saplanmış, Muvaffak'ın karşı saldırısı ile Saffarî ordusu mağlup edilmiştir. Musa b. Boğa bu savaşın kazanılmasında büyük rol oynamış, onun yanında savaşan çok sayıda Türk asıllı komutan bu savaşta ölmüştür (Taberî, 1967, X/517; İbnü'l-Cevzî, 1995, XII/174; İbn Kesîr, 1998, XIV/558).

Musa b. Boğa, Mısır'da hâkimiyet kuran Türk asıllı komutan Ahmet b. Tolun'la da mücadele etmiştir. Abbâsî halifeleri, Türk komutanlarla giriştikleri iktidar mücadelesinde güçlü Türk komutanları kendi safına çekmek amacıyla önemli eyaletlere vali olarak atamışlardır. Merkezdeki konumlarını kaybetmek istemeyen Türk komutanlar, valisi oldukları eyaletlere gitmeyerek, güvendikleri kişileri kendi

yerlerine naip olarak görevlendirmişlerdir. Halife Mu'tezz, Mısır valiliğine Bayık Bek'i atamış, o da üvey oğlu Ahmed b. Tolun'u kendi yerine Mısır'a naip 254/868 yılında görevlendirmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, VII/187; İbn Haldûn,1971, IV/638). Bayık Bek'in öldürülmesinden sonra Mısır valiliğine Yarcuh et-Türkî atanmış, o da damadı olan Ahmed b. Tolun'u Mısır'daki görevinde bırakmıştır. Ramazan 258/Temmuz 872 tarihinde Yarcuh et-Türkî'nin ölmesi sonucu Ahmed b. Tolun, hilafet merkezi ile bütün bağları koparmış, kendi adına Mısır'a hâkim olmuştur (Taberî, 1967, IX/501; İbnü'l-Esîr, 1987, VII/257) .

Yarcuh'un ölümünden sonra Halife Mu'temid, Mısır dâhil olmak üzere bütün batı eyaletlerin valiliğine oğlu Ca'fer'i atamış, dönemin en etkin Türk komutanı Musa b. Boğa'yı da yardımcısı yapmıştır (İbn Tağrıberdî, 1992, III/33; Nüveyrî, 1985, XXII/241; İbn Haldûn, 1971, IV/386). Ahmed b. Tolun'u Abbâsî hilafeti için tehlikeli bulan Muvaffak, Musa b. Boğa'yı, Ahmed b. Tolun'u Mısır'dan çıkarmak için büyük bir orduyla Mısır seferine göndermiştir. Suriye'ye intikal eden Musa, ordunun erzak ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması için Rakka'da on ay beklemiş, ordunun ihtiyaçları karşılanamaması üzerine Musa'nın ordusu Mısır seferine çıkamadan Rakka'da dağılmıştır. Musa b. Boğa'dan çekinen Ahmet b. Tolun, Abbâsî ordusunun Rakka'da dağıldığını duyunca Musa belasından kurtulduğu için fakirlere bol sadaka dağıtmıştır (Kindî, ty.,217-218; Belevî, ty., 88; İbnü'l-Esîr, 1987,VI/269).

Musa b. Boğa, Mu'temid döneminde halifenin kardeşi Muvaffak'tan sonra devlet yönetiminde en etkili kişiydi. Öyle ki Musa, halifenin vezir atamasına dahi müdahalede bulunmuştur. Mu'temid'in veziri Ubeydullah b. Yahya 263/876 yılında vefat ettiğinde halife, Musa'nın istemediği Hasan b. Muhalled'i vezir tayin etmiştir. Bu durumdan rahatsız olan Musa, askeri birlikleri ile Bağdat'tan Samerrâ'ya yürümüş, Mu'temid, Musa'nın uygun gördüğü Süleyman b. Vehb'i vezir olarak tayin etmek zorunda kalmıştır (Taberî, 1965, IX/ 532; İbnü'l-Esîr, 1987,VI/273).

Ömrünü cephelerde askeri mücadelelerle geçiren Musa b.Boğa Safer 264/ Ekim 877 tarihinde Muvaffak ile zenci isyanını bastırmak üzere geldiği Bağdat'ta vefat etmiştir. Musa'nın cesedi Samerrâ'ya taşınarak defnedilmiştir (Taberî, 1965, IX/533; Mes'ûdî, 2005, IV/165; Zehebî, 2003, VI/439; İbnü'l-Cevzî, 1995, XII/196; H.İ. Hasen, 1996, III/19). Musa, akıllı, dirayetli, heybetli ve ordu tarafından sevilen bir komutandı (Diyarbekrî, ty., II/383). O dönemdeki Türk komutanların birçoğu Abbâsî hilafetinin ikbalinden çok kendi ikballeri ile ilgilendiler. Ancak döneme yakın tarihçilerden Belevî, Musa'yı devletin direği olarak tanımlamaktadır (Belevî, ty., 85).

Musa b. Boğa'nın Abbâsî ordusunda komutan olarak hizmet eden Fazl, Ahmed ve Muhammed isminde üç oğlu bulunmaktadır (Taberî, 1967, IX/558; Şen, 2008, 221). Taberî, Musa'nın künyesini Ebû İmrân olarak vermektedir (Taberî, 1967, IX/518). Bu rivayetten Musa'nın İmrân adında bir oğlu daha olduğu anlaşılmaktadır. Ancak İmrân'ın adı İslâm tarihi kaynaklarında her hangi bir olay münasebeti ile zikredilmemektedir. Bu durumda İmrân ya küçük yaşta ölmüş ya da İslam tarihi kaynaklarında yer alan önemli olaylarda rol almamıştır.

Sonuç

Samerrâ dönemi Abbâsî tarihinin en etkili simalarından biri olan Türk asıllı komutan Musa b. Boğa el-Kebîr, Abbâsî ordusunda hizmet eden ikinci nesil Türk komutanlardandır. Babası Boğa el-Kebîr, Halife Me'mûn döneminde Abbâsîlerin hizmetine girmiştir. Boğa el-Kebîr, Abbâsî hilafetine hizmetlerinden dolayı dönemin diğer Türk komutanlarından farklı olarak Abbâsî ailesinden bir hanımla evlenmiştir. Musa, Boğa el-Kebîr'in bu hanımından dünyaya gelmiştir. Musa'nın hangi tarihte, nerede doğduğuna dair kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Genç yaşından itibaren Abbâsî Hassa ordusu komutanları arasına dâhil olan Musa, Abbâsî tarihine yön veren birçok olayda ön planda yer almıştır. Onun İslam tarihi kaynaklarında adının geçtiği ilk olay Halife Mütevekkil'in öldürülmesi olayıdır. Musa b. Boğa, halifeyi öldüren suikast grubu içinde yer almıştır. Halife Müstâin, Boğa el-Kebîr'in vefat etmesinden sonra onun uhdesinde bulunan bütün görevleri oğlu Musa'ya devretmiştir. Böylece Musa, Abbâsîlerin birinci sınıf komutanları arasına dâhil olmuştur.

Müstâin ve Mu'tezz arasındaki hilafet mücadelesinde Mu'tezz tarafında yer alan Musa, Mu'tezz'in halife olmasında etkin rol oynamıştır. Mu'tezz döneminde iki büyük Türk komutan Boğa es-Sağır ve Vasîf'in öldürülmesiyle Musa b. Boğa dönemin en etkili Türk komutanı haline gelmiştir. Mu'tezz'den sonra halife olan Mühtedî, Musa ile girdiği iktidar mücadelesi sonunda hilafetten indirilerek idam edilmiştir. Samerrâ döneminin son halifesi Mu'temid, Musa'ya olan yakınlığından dolayı halife olabilmıştır. Yaşadığı dönemde Musa, sadece halifelerin belirlenmesinde değil vezirlerin tayininde de etkili olmuştur. Halife Mu'temid, Musa'nın razı olmadığı kişileri vezir tayin edememiştir. Musa, Mu'tezz döneminde itibaren devletteki Türk vesayetini temsil eden kişi haline gelmiştir. Altı halife döneminde komutanlık yapan Musa b. Boğa, ikisinin öldürülmesinde, diğerlerinin de halife yapılmasında rol almıştır.

Halifelere takındığı tavır nedeniyle Abbasîlerin siyasi hayatına yön veren Musa b. Boğa, askeri alanda da temayüz etmiştir. Samerrâ döneminin sonları Abbasî tarihinin en zor dönemlerindedir. Horasan'da ortaya çıkıp neredeyse bütün İran'ı ele geçiren Saffariler, Mısır ve Suriye'ye hakim olan Tolunoğulları, Kuzey Irak'taki Haricî, İran'daki Zeydî-Alevî isyanları, Güney Irak'ta ortaya çıkan ve uzun yıllar bölgeyi kan gölüne çeviren zenci köle isyanı bu dönemde neredeyse Abbasî hilafetini çökme noktasına getirmiştir. Musa b. Boğa bitmeyen bir enerjiyle Kuzey Irak'ta ve Suriye'de Haricî, İran'da Zeydî-Alevî isyanlarını bastırmıştır. İran'ın büyük bölümünü ele geçiren Saffari Yakub b. Leys, Deyru'l-Akul savaşında Musa b. Boğa'nın emrindeki Türk birliklerinin üstün gayretleri ile mağlup edilebilmiştir. Güney Irak'ta ortaya çıkan zenci köle isyanı Musa b. Boğa'nın yanında yetişen Türk komutanların gayretleriyle bastırabilmiştir. Abbasîler Musa b. Boğa'nın üstün hizmetleri sonucu bu zor dönemi atlatabilmişlerdir. Hakkında her hangi müstakil bir çalışma yapılmayan Musa b. Boğa, askeri ve siyasi faaliyetleri ile Abbasîlerin Samerrâ döneminin son yirmi yılına damga vurmuş büyük bir Türk komutandır.

KAYNAKÇA

- Abdullah Mesut, Ağır- Mehmet Emin, Şen (2012). Abbâsî Dönemi Önemli Türk Komutanlarından Boğa es-Sağır. *Turkish Studies*, S. 7/3. s. 13-20.
- Ali, Dadan (2018). Arap-Türk Münasebetleri. *İslam Tarihi ve Medeniyeti VIII, (Müslüman Türk Devletleri I)*, ss. 22-105.
- Belevî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Umeyr (ty). *Siretu Ahmed b. Tolun*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye.
- Bozkurt, Nahide (2000). *Oluşum Aşamasında Abbâsî İhtilali*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Diyarbakri, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan (ty). *Tarihü'l-Hamis fi Ahvâli Enfesi Nefis*. Beyrut: Müessesetü Şa'ban.
- Fevzî, Faruk Ömer (1998). *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye: Asru'l-Kuvve ve'l- İzdihâr*. Ammân: el-Mektebetü'l-Vataniyye.
- Fevzî, Faruk Ömer (1998). *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye: es-Sukût ve'l-İnhiyâr*. Amman: el-Mektebetü'l-Vataniyye.
- Gordon, Matthew S. (2003). *The Breaking of A Thousand Swords A History of the Turkish Military of Samarra*. Newyork: State University of New York Press
- Hasen İbrahim Hasen (1996). *Târihu'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'l-Cil.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun (1971). *Kitabu'l-İber*. Beyrut: Müessesetü'l-A'lâmî.
- İbn Kesir, İmadüddin Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer (1998). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Beyrut: Heccer Li't-Tibâa ve'n-Neşr.
- İbn Miskeveyh, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed (2003). *Tecaribü'l-Ümem*. Beyrut: Dâru'l- Kütübü'l-İlmiyye,
- İbn Tağriberdî, Cemalüddin Ebü'l-Mehâsin Yusuf (1992). *en-Nücûmuz-Zâhira*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbn Tiktika, Ebu Ca'fer Muhammed b. Ali (ty). *el-Fahrî*. Beyrut: Dâru's-Sâdir.
- İbnü'l-Adîm (1996). *Zübedü'l-Haleb*. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali (1995). *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esir, İzzeddin Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed (1987). *el-Kâmil fi't-Târih*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Karagöz, Aşır (2013). *Abbâsî Halifesi Mu'tezz ve Dönemi (252-255/866-869)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. Kayseri.
- Kindî, Ebu Ömer Muhammed b. Yusuf (ty). *Kitabü'l-Vulât ve'l-Kudât*. Kahire: Müessesetu Kurtuba.
- Lümeylim, Abdülaziz Muhammed (1991). *Nüfûzü'l-Etrâk fi'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye ve Eseruhû fi Kıyâmi Medineti Sâmerâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale,
- Mehmet, Azimli (2002). Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hâssa Ordusu. *Türkler Ansiklopedisi*, (c. IV. ss. 364-374), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin (2005). *Murâcu'z-Zeheb*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye.
- Muhammed Hudari Bek (1934). *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*. Kahire: Matbaa İstikâme.
- Nüveyrî, Şehabettin Ahmed b. Abdülvehhab (1985). *Nihayetü'l-Ereb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Pamukçu, Ekrem (1994). *Bağdat'ta İlk Türkler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Suyûtî, Cemalüddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (2013), *Târihu'l- Hulefâ*. Katar: İdâre Şuûnî'l-İslâmiyye.
- Şemseddin, Günaltay (1942). Abbasoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü. *Bellekten*, S. 23-24. s. 177-205.
- Şen, Mehmet Emin (2008). *Abbâsîlerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler*. Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Konya.
- Şevkî, Dayf (2001), *Asru'l-Abbâsiyyu's-Sânî*. Kahire: Dâru'l-Meârif.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir (1967). *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*. Kahire: Dâru'l-Meârif.
- Hatice Kübra, Topuz (2011). Abbâsî Başşehri Sâmerâ ve Abbâsî Tarihinde Sâmerâ Dönemi. *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi*, C. IX, S.18, s. 83-112.
- Ya'kubî, Ahmed b. İshak b. Ca'fer b. Vazih (2010). *Târihu Ya'kubî*. Beyrut: Şeriketu'l-A'lâm.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (2003), *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî